

НАШЫ ЛАЎРЭАТЫ

Прэміяй імя У. І. Пічэты за 1994 г. адзначыў вучоны савет Белдзяржуніверсітэта навуковыя дасягненні доктара юрыдычных навук прафесара Юхо Іосіфа Аляксандравіча. Самаадданы прыхільнік нацыянальнага адраджэння Іосіф Аляксандравіч у апошнія гады атрымаў асаблівую прыязнасць чытачоў сваімі добрасумленнымі навуковымі пошукамі і адкрыццямі ў гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Аргыкул лаўрэата, які публікуецца сёння ў часопісе, прысвечаны гэтай актуальнай тэме.

І. А. ЮХО

РАЗВІЦЦЁ НАВУКІ ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАВЫ І ПРАВА БЕЛАРУСІ Ў БЕЛАРУСКІМ ДЗЯРЖАЎНЫМ УНІВЕРСІТЭЦЕ

Гісторыя дзяржавы і права як навуковая дысцыпліна з'яўляецца арганічнай часткай агульнай гісторыі народа, яго культуры. Гэта навука аб жыцці і дзейнасці людзей у грамадстве і дзяржаве. Яна дапамагае бачыць поспехі і памылкі ў грамадска-палітычным жыцці, усведамляць сваё месца ў ланцугу пакаленняў, накіроўваць свае паводзіны з улікам лепшых народных традыцый.

Вылатны рускі гісторык Васіль Мікітавіч Тацішчаў лічыў, што нельга быць мудрым юрыстам, калі не ведаць старых законаў і іх дастасавання. Без грунтоўнага ведання гістарычных падзей і яснага разумення ўсяго ходу гісторыі немагчыма мець цвёрды і разумны светапогляд. Гістарычны аналіз заканадаўства неабходны як для правільнага разумення дзеючых норм права (гістарычнае тлумачэнне закона), так і для крытычнай ацэнкі застарэлых норм.

Уладзімір Іванавіч Пічэта яшчэ ў 1926 г. звяртаў увагу на неабходнасць распрацоўкі гісторыі права Беларусі. Ён пісаў, што беларусы, як і рускія, украінцы, жылі кожны сваім гістарычным жыццём, мелі свае звычкі і выпрацавалі сваё нацыянальнае права, як і іншыя славянскія народы: палякі, чэхі, балтары, сербы. Таму неабходна было пачынаць і распрацоўку гісторыі беларускага права як у агульнаславянскім асвятленні, так і паасобку, у нацыянальным рэчышчы. Але пачатаў У. І. Пічэтам праца была прыпынена рэпрэсіямі 30-х гг.

Задачай навукі гісторыі дзяржавы і права з'яўляецца вывучэнне гістарычнага ходу падзей у іх канкрэтнасці і храналагічнай паслядоўнасці; выяўленне асноўных заканамернасцей развіцця структуры і дзейнасці органаў дзяржаўнай улады і праваадоўжэння грамадзян, прававога становішча класаў, саслоўяў і розных сацыяльных груп; выяўленне і вывучэнне крыніц права такіх, як нормы звычаёвага права, міжнародныя пагадненні, граматы (прывілеі), статуты Вялікага княства Літоўскага, пастановы вышэйшых і мясцовых дзяржаўных органаў улады; вывучэнне структуры і кампетэнцый судовых органаў і судовай практыкі; вывучэнне развіцця асобных галін права: дзяржаўнага, адміністрацыйнага, цывільнага, крымінальнага, судова-працэсуальнага і іншых.

На юрыдычным факультэце Белдзяржуніверсітэта склаліся свае беларускія навуковыя школы па тэорыі дзяржавы і права, дзяржаўнага права, цывільнага права і працэсу, крымінальнага права і працэсу, крыміналістыкі, міжнароднага права.

Значныя поспехі дасягнуты ў развіцці навукі гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Першыя навуковыя працы па гэтай дысцыпліне былі выдадзены ў 20-я гг. У. М. Ігнатоўскім, В. Дружыцам і У. І. Пічэтам. Абапіраючыся на працы даследчыкаў Расіі, Польшчы, Беларусі і Украіны, у пасляваенны час вучоныя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта стварылі сваю школу па гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Так, яшчэ ў 1958 г. быў выдадзены навучальны дапаможнік «Очерки по истории государства и права БССР», выпуск першы, а ў 1969 г. выйшаў з друку другі выпуск. З 1963 г. пачалася распрацоўка курса лекцый па гісторыі дзяржавы і права Беларусі, праграмы курса, метадычных дапаможнікаў і заданняў па правядзенню семінарскіх заняткаў, падрыхтоўцы курсавых і дыпломных работ. Распрацаваную ў Белдзяржуніверсітэце праграму курса па гісторыі дзяржавы і права Беларусі амаль без змяненняў ужываюць Гродзенскі і Гомельскі ўніверсітэты, Акадэмія мліцыі і іншыя юрыдычныя навучальныя ўстановы рэспублікі.

Значэнне гісторыі дзяржавы і права Беларусі як навукі і вучэбнай дысцыпліны, якія садзейнічаюць павышэнню самасвядомасці народа і дазваляюць

дакладна акрэсліць месца беларускай дзяржавы ў сусветным супольстве, асабліва ўзрасло пасля прыняцця Дэкларацыі аб незалежнасці рэспублікі. У гэтай працы пачэснае месца належыць навукоўцам юрыдычнага факультэта Бездзярж-універсітэта, дзе ўпершыню быў распрацаваны курс лекцый па гэтай дысцыпліне, падрыхтаваны праграма і метадычныя дапаможнікі, уведзены ў навуковы абарот старажытныя прававыя акты і помнікі права, даследаваны гістарычныя падзеі, крытычна прааналізаваны працы навуковых папярэднікаў.

Для таго, каб больш дакладна высветліць характар феадальнай дзяржавы і права беларускага народа, неабходна было даследаваць, як і калі называўся наш народ і ў сувязі з чым з'явілася назва «Беларусь». У 1968 г. мне давялося ўста-навіць, што самая старажытная назва нашага народа сустракаецца ў гісторыі Герадота, дзе ён пісаў аб будзінах і неўрах, якія жылі па басейнах Заходняй Дзвіны, вярхоўяў Дняпра, Прыпяці і Заходняга Буга. Далей, з дапамогай шмат-лікіх дакументаў я даказаў, што на працягу з XII па XIX ст. беларусаў называлі літвінамі. У канцы XVIII ст. па загаду расійскага імператара Паўла I была ўтворана Беларуская губерня, аднак толькі пасля ўтварэння Беларускай Народнай Рэспублікі, а затым і Беларускай Савецкай Рэспублікі ўся наша тэрыторыя пачала называцца Беларуссю (гл.: Польшча. 1968. № 1).

Абапіраючыся на вучэнні Арыстоцеля і Ж. Ж. Русо аб дзяржаве, мне удалося акрэсліць яе сутнасць як тэрытарыяльнага, суверэннага саюза людзей (сем'яў), утворанага з мэтай абароны іх жыцця, свабоды і маёмасці, рэгламентаванага прававымі нормамі і правіламі маральных паводзін, выкананне якіх забяспечваецца сістэмай грамадскага кіравання і выхавання. Зыходзячы з гэтага вызначэння дзяржавы і абапіраючыся на шэраг гістарычных фактаў, я прыйшоў да высновы, што дзяржаўны лад у старажытнага насельніцтва Беларусі існаваў у той самы час, як і ў скіфаў, што жылі на тэрыторыі сучаснай Украіны ў перыяд VI—II стст. да нашай эры. Дакладнае абгрунтаванне гэтых поглядаў выкладзена мною ў артыкуле «Паходжанне дзяржавы на Беларусі» (Спадчына. 1990. № 4).

Складанымі гісторыка-тэарэтычнымі праблемамі з'яўляюцца адносіны Вялікага княства Літоўскага з Польшчай у XIV—XVIII стст., Крэўская і Люблінская уніі. Мне папачасціла даказаць, што ў выніку Крэўскага пагаднення Польшча і Вялікае княства Літоўскае захоўвалі сваю адасобленасць і свой дзяржаўны суверэнітэт, знаходзячыся ў саюзе пад верхавенствам агульнага гасу-дара.

Гэтая унія спрыяла збліжэнню народаў Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, аб'яднанню іх вайсковых сіл у бітве пад Грунвальдам, спыненню нямецкай каланізацыі Польшчы. Крэўская унія садзейнічала адраджэнню славянскай культуры ў Польшчы, бо Ягайла, які ўступіў на польскі каралеўскі прастол, карыстаўся толькі беларускай мовай.

Даследаванне юрыдычных актаў і практыкі іх выкарыстання, а таксама практыкі фактычных дачыненняў, што склаліся паміж Польшчай і Вялікім княствам Літоўскім у выніку Люблінскай уніі 1569 г., дазволіла зрабіць выснову, што ўзнікла новая канфедэратыўная дзяржава — Рэч Паспалітая. У ёй суверэннае Вялікае княства Літоўскае захоўвала самастойнасць дзяржаўнага апарату кіравання, заканадаўства, арміі, фінансаў, судовай сістэмы. Агульнымі былі толькі кароль, ён жа вялікі князь літоўскі, і сойм, які збіраўся адзін раз у два гады і не больш як па шэсць тыдняў. Але ў гэты час сойм заставяўся малаэфектыўнай установай, бо кожны дэпутат, карыстаючыся так званым правам «ліберум вета», мог забараніць любую пастанову сойма і тым самым паралізаваць яго дзейнасць. Захоўвалася адасобленасць грамадзянства Вялікага княства Літоўскага; толькі яго грамадзяне (урадженцы) мелі права займаць кіруючыя пасады ў дзяржаўным апарце і набываць землеўладанні.

Даследаванне гісторыяграфіі навуковых прац па гісторыі дзяржавы і права Беларусі немагчыма без разгляду дзяржаўна-прававых ідэй, выказаных у творах Ф. Скарыны. Аналіз асаблівасцей стылю і ідэйна-прававых поглядаў дазваляе ўпэўнена сцвярджаць, што Скарына прымаў удзел у напісанні і рэдагаванні Статута Вялікага княства Літоўскага 1529 г. Ён лічыў неабходным дабівацца, каб усе правы ў цэлым і кожны закон паасобку былі добрапрыстойнымі, справядлівымі, магутнымі, неабходнымі, карыснымі, выдзяленымі ў адпаведнасці са звычкамі далёкай зямлі, часам і месцам, яўнымі, не маючымі ў сабе двухсэнсавага зместу, і былі накіраваны на дасягненне агульнага дабрабыту, а не да выгады некаторых асоб (падрабязней гл.: Франціск Скарына і яго час. Мн., 1988. С. 136).

Важнае значэнне для гісторыяграфіі дзяржавы і права маюць навуковыя даследаванні, што праводзіліся ў першай палове XIX ст. Т. Чацкім, які падвергнуў абгрунтаванай крытыцы меркаванні польскіх юрыстаў XVII—XVIII стст. аб тым, нібыта права Вялікага княства Літоўскага мела сваёй крыніцай рымскае права. Але і сам Чацкі зыходзіў з памылковай нарманскай тэорыі паходжання ўсходнеславянскіх дзяржаў і права, сцвярджаючы, што права, запісанае ў Статуте

1529 г., мае сваёй крыніцай права, звычаі і традыцыі паўночных народаў і германцаў. Яго погляды пераканаўча абвергнуты гісторыкамі права С. Ліндэ, І. Ракавецкім, І. Даніловічам, Т. Нарбутам, Ю. Ярашэвічам.

Распрацоўваючы гісторыяграфію гісторыі дзяржавы і права Беларусі, немагчыма абыйсці ідэалагічную барацьбу дзвюх рускіх гістарычных школ «заходнікаў» і «славянафілаў». Да заходнікаў адносіліся гісторыкі права С.-Пецярбургскага і Маскоўскага універсітэтаў І. І. Лапо, С. А. Бершадскі, А. Е. Прэснакоў, В. І. Сергяевіч. Выдатны прадстаўнік дзяржаўнай школы ў рускай буржуазнай гісторыяграфіі М. К. Любаўскі зрабіў спробу напісаць гісторыю Вялікага княства Літоўскага з асвятленнем прававога становішча саслоўяў і асобных груп насельніцтва, дзяржаўных устаноў і іх службовых асоб.

Гісторыкі-славянафілы выпрацавалі свае канцэпцыі па крытцы нямецкай гістарычнай школы права, паказалі памылковасць поглядаў польскіх гісторыкаў права, якія лічылі беларускае права польскім, выявілі рэакцыйны характар каталіцкай ідэалогіі і яе адмоўны ўплыў на развіццё культуры Беларусі. Асноўная заслуга прадстаўнікоў Кіеўскай школы гісторыі дзяржавы і права заключалася ў тым, што яны пачалі вывучаць прававыя праблемы ў цеснай узаемасувязі з жыццём народа.

Для распрацоўкі курса гісторыі дзяржавы і права Беларусі асабліваю каштоўнасць уяўляюць працы польскіх гісторыкаў дзяржавы і права ад Адама Нарушэвіча, І. Лявелея, А. Мацёўскага (XIX ст.) да сучасных — Ю. Бардаха, Г. Лаўмянскага, Е. Ахманьскага. Курс гісторыі дзяржавы і права немажлівы без даследавання багатай прававой спадчыны беларускага народа. Крыніцам беларускага феадальнага права належыць пачэснае месца сярод сусветна вядомых помнікаў права, такіх, як Законы Ману, Законы Хамурапі, Законы дынаціі табліц, Кодэкс Юстыніяна, Руская Праўда. Галоўнымі сярод гэтых крыніц з'яўляюцца статуты Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг.

Мне ўпершыню ўдалося даказаць, што статуты былі хутчэй не кодэксамі, а зводамі законаў, якія ўключалі канстытуцыйнае, адміністрацыйнае, цывільнае, зямельнае, крымінальнае і судова-працэсуальнае права. У статутах былі выкладзены нормы розных галін права, сістэматызаваныя на аснове прагрэсіўных тэарэтычных прынцыпаў: захоўванне суверэнітэту дзяржавы, адзінаства права для ўсёй дзяржавы і ўсіх паўнапраўных грамадзян, прырыгэт пісанага права. Сістэма феадальнага права Беларусі змяшчала як нормы агульнага права, так і спецыяльныя нормы, якія забяспечвалі прывілеі пануючаму класу і яго асобным групам. Гэтыя прывілеі не складалі выключэння ў сістэме права, а з'яўляліся яе састаўной часткай, хаця і былі ў супярэчнасці з усёй прававой сістэмай, у чым і праяўлялася ўнутраная супрацьлегласць феадальнай сістэмы права.

Даследаванне першакрыніц прыводзіць да высновы, што ў беларускіх гарадах у XV—XVI стст. узнікла і дзейнічала самастойная галіна права — феадальнае гарадское права, якое абрунтоўвалася спецыяльнымі граматамі (прывілеямі) на магдэбургскае права, статутамі, мясцовым звычавым правам і іншымі дакументамі, дагаворамі, статутамі цэхаў, прыстасаваных да правасвядомасці і патрэб гарадскога насельніцтва, якое выдзялялася ў асобнае саслоўе мяшчан.

Аналіз важнейшых крыніц беларускага феадальнага права, актаў, выдадзеных дзяржаўнымі ўстановамі і службовымі асобамі, сведчыць аб высокай ступені развіцця заканадаўчай тэхнікі. Па тэарэтычнай і практычнай распрацоўцы крыніцы права феадальнай Беларусі займалі выдатнае месца ў тагачаснай Еўропе.

Вынікі маіх даследаванняў аб крыніцах права выкладзены ў кнігах: «Крыніцы беларуска-літоўскага права» (Мн., 1991), «Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.» (1978). На працягу 1985—1986 гг. я клапаціўся аб перавыданні Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г., але толькі ў 1987 г. мая ініцыятыва была падтрымана кіраўніцтвам Беларускай Савецкай Энцыклапедыі імя Пётруся Броўкі. З гэтага часу пачалася праца па падрыхтоўцы перавыдання Статута. Разам з вялікім калектывам аўтараў, мастакоў, навукоўцаў і рэдактараў мы зрабілі першае на Беларусі выданне, у якім змешчаны арыгінальны і адаптаваны тэксты Статута, а таксама яго пераклад з беларускай на рускую мову. Пераклад выкананы мною сумесна з дацэнтам Т. І. Доўнар. У кнізе змешчаны даведнік, у якім разглядаюцца прававая тэрміналогія Статута, яго крыніцы, выданне, ўжыванне і вывучэнне. Я ўдзельнічаў у напісанні некаторых артыкулаў даведніка і часткі ўступнага парыва «Сацыяльна-гістарычныя ўмовы ўзнікнення Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года». Сумесна з Т. І. Доўнар мы напісалі падрабязныя каментарыі да Статута, у якіх разглядаюцца глумачэнні сутнасці і гісторыя крыніц важнейшых артыкулаў Статута, а таксама матэрыялаў, змешчаных ва ўступе да яго.

Вяртаючы гістарычную памяць пра сусветна вядомых ураджэнцаў беларускай зямлі, я правёў даследаванне аб жыцці і дзейнасці Андрэя Тадэвуша Касцюшкі, у выніку чаго была выдадзена браніра «За вольнасць нашу і вашу» (1990). У ёй чытач знойдзе звесткі аб беларускім паходжанні Касцюшкі, яго вайсковым таленце, адданасці змаганню за свабоду і незалежнасць краіны. Тут распаўядаецца

таксама пра дзейнасць папличнікаў Касцюшкі, ураджэнцаў Беларусі: Міхала Клефаса Агінскага, Тамаша Ваўжэцкага, Якуба Ясінскага. Аб паўстанні 1794 г. на Беларусі гаворыцца і ў брашуры, напісанай мною разам з У. Емельянчыкам, «Нарадзіўся я ліцьвінам» (1994).

У 1992 г. выданы мною першы падручнік «Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі», у якім разгледжаны асноўныя этапы нашай дзяржаўнасці са старажытных часоў да 1917 г. У падручніку значная ўвага надаецца становішчу розных класаў, саслоўяў і асобных катэгорый людзей, іх сацыяльнаму становішчу ў грамадстве і дзяржаве. Найбольш прывілеяванае становішча ў дзяржаве займала саслоўе шляхты і яго вершаліна — князі і паны. Працэс выдзялення багатых і ўплывовых людзей у саслоўі шляхты праходзіў на працягу некалькіх стагоддзяў, пачынаючы з XIII—XIV, а канчатковае прававое афармленне іх ільгот і правоў было замацавана ў граматах XV ст. і Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг. М. К. Любаўскі памыляўся, калі сцвярджаў, што саслоўе шляхты было ўтворана адным актам — Гарадзельскім прывілеем 1413 г., бо на самой справе саслоўе шляхты складалася паступова, на працягу доўгага часу.

Правое палажэнне ўсіх катэгорый сялян характарызаваўся іх палітычным бяспраўем, абмежаванай грамадзянскай праваздольнасцю, павышанай крымінальнай адказнасцю. Ім забаранялася займаць значныя пасады ў дзяржаўным апарате. Яны не дапускаліся на соймы. Іх удзел у палітычным жыцці абмяжоўваўся толькі мясцовымі валаснымі справамі. Асноўнае абмежаванне правоў сялян заключалася ў адмаўленні іх права ўласнасці на зямлю і забароне ім набываць маёмасці і землі, свабодна выбіраць род заняткаў і месца жыхарства.

Правое палажэнне мяшчан беларускіх гарадоў вызначалася мясцовым звычаёвым і пісаным правам і мела некаторыя асаблівасці для кожнага горада. Разам з тым меліся і нормы агульныя, якія вызначалі структуру гарадскіх органаў кіравання і суда, а таксама ўстанаўлівалі павіннасці і некаторыя льготы для мяшчан. Усе ж маёмасныя і асабістыя праваадносіны мяшчан рэгуляваліся агульнымі нормамі мясцовага права. Палітычнымі правамі мяшчане не валодалі. Яны не мелі сваіх прадстаўнікоў ні ў радзе, ні ў сойме. Яны не ўдзельнічалі і ў рабоце мясцовых павятовых соймаў. Асноўнымі сродкамі іх уплыву на заканадаўства былі падача чалавічых і паўстанні. Важным правам мяшчан было іх права аб'ядноўвацца ў саюзы па прафесіях — цэхі і братэрствы. Мяшчане лічыліся асабіста свабоднымі людзьмі і маглі набываць маёмасць і свабодна ёю распараджацца (акрамя зямельных маёмасцяў, населеных залежнымі сялянамі), выбіраць род заняткаў і месца жыхарства.

Побач з агульнымі нормамі права у Беларусі ў XVI ст. складалася асаблівае гарадское права. Мне ўдалося ўпершыню паказаць поўную структуру сістэмы судовых органаў, што дзейнічалі на Беларусі ў перыяд феадалізму і капіталізму. Да іх адносіліся суды: гаспадарскі і яго разнавіднасці (суд паноў рады, соймавы, камісарскі); галоўны суд або трыбунал; гродскі або замкавы, які дзейнічаў у двух складах — вышэйшым і ніжэйшым; земскі выбарны суд, што складалася з судзі, падсудка і пісара; вайтоўска-лаўмічы суд, што дзейнічаў у гарадах; копны сялянскі суд. Даследаваны асноўныя рысы працэсуальнага права і найбольш важныя галіны права: дзяржаўнае і ваеннае, цывільнае і крымінальнае. Высветлены асноўныя моманты грамадска-палітычнага ладу і права Беларусі ў перыяд яе ўваходжання спачатку ў склад Рэчы Паспалітай, потым ў склад Расійскай імперыі.

Такім чынам, намаганнямі аўтара і калектыву навукоўцаў юрыдычнага факультэта ў Беларускам дзяржаўным універсітэце створана новая навуковая і вучэбная дысцыпліна — «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі».